

Оксана Сальнікова

ПРОБЛЕМА ІНТЕГРАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ІМПЕРСЬКОГО ЧАСУ В ДУХОВНЕ НАДБАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

(на прикладі пам'яток Полтавської битви)

Тривале бездержавне існування України мало одним із наслідків те, що на її території протягом століть відбувалися різні історичні події, в першу чергу військового плану, які часом не мали прямого відношення власне до України. Але залишили по собі не тільки пам'ять, а й матеріальні рештки, що стали частиною світової культурної спадщини. Серед культурних пам'яток доби Російської імперії особливе місце займають пам'ятники, присвячені Полтавській битві, які на сьогодні справедливо зараховані до культурної спадщини України. Їх встановлення було тривалим, і на кожному час залишив свої відбитки.

Процес увічнення пам'яті про перемогу в

Полтавській битві був започаткований відразу після самої події російським царем Петром І. Він видає наказ малоросійському приказу: "...построить монастырь мужской и в нем церковь каменную, во имя святых Апостолов Петра и Павла, да нижнюю – Преподобного Сампсона Странноприимца, на котораго память та преславная виктория получена, а пред церковию сделать пирамиду каменную, с изображением на ней персоны Его Государев в совершенном возрасте на коне, вылитую из меди желтой и под ней бой самым добрым художеством; а по сторонам той пирамиды, на досках медных – же учинить подпись со объявлением всех действий от вступления в Украину коро-

ля шведского и с получением сей баталии...” [7, с. 8]. Але цей монумент так і не з’явивсь у Полтаві. Могила загиблих російських воїнів за життя Петра I не була впорядкована, протягом усього XVIII ст. вона не стала предметом турботи ні уряду, ні суспільства. Тільки на початку XIX ст. можновладці звернули увагу на Шведську могилу, і причиною стало наближення столітнього ювілею Полтавської битви.

1809 року до С.-Петербурга, на ім’я міністра внутрішніх справ князя О. Б. Куракіна, генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський направляє лист, у якому висловлює клопотання про будівництво храму на братській могилі, та, як додаток, проект, розроблений губернським архітектором М. Амбросимовим. Це клопотання розглянув цар Олександр I і оголосив конкурс щодо розробки проекту храму: “...каждому особо повелевает сделать архитекторам Стасову, Воронихину, Руска и Томолу”. До цих архітекторів добровільно приєдналися П’ятницький і, знову, Амбросимов. Найкращим визнали проект В. П. Стасова, він і був затверджений для будівництва [5, с. 215].

Плинув час, але справа не рухалася. 1821 року Стасов переробив свій проект з метою здешевлення, проте змін не відбулося. Тільки в 50-х роках XIX ст. біля братської могили загиблих російських воїнів звели каплицю скромної архітектури в стилі староруських храмів. Фінансування робіт здійснювалося із суми, яку заповідав таємний радник Й. С. Судієнко. 1850 року нарешті було вирішено розпочати будівництво храму. Закладення його відбулося 27 червня 1852 року, а освячення вже 15 липня 1856 року. Храм був невеликий, у візантійському стилі, “...о пяти главах, каменный, прямоугольный в плане, четырехстолпный”. Зведений він за проектом професора історичного живопису А. І. Шарлеманя.

27 січня 1890 р. було видано “Величайшее повеление” про передачу капіталу Судієнко у відання святійшого Синоду. Незабаром після цього в Полтаві організовано особливу комі-

сію, яка визнала необхідним розширити Сампсонівську церкву. Навесні 1893 року розпочали роботу з добудови споруди під наглядом губернського архітектора І. Ф. Неймана. До осені заплановане вдалося реалізувати: храм був цілком готовий. На самій братській могилі встановили гранітний восьмиконечний хрест й урочисто її освятили 11 вересня 1894 року. 15 жовтня 1895 року єпископ Іларіон освятив і церкву. 1907 року над могилою звели каплицю з граніту, що зумовлене, зокрема, просіданням ґрунту під вагою хреста. Там був розпис, іконостас. 3 вересня 1907 року каплицю було освячено в ім’я св. апостолів Петра і Павла. Тож через два століття таки було виконано волю Петра I про увіковічення пам’яті загиблих російських воїнів.

Братська могила російських воїнів – не єдиний пам’ятник, який мав таку довгу історію створення. Подібне стосується й монументу Слави.

На початку XIX ст. Полтава зробилася губернським центром, і почалося перепланування міста – за типовим проектом: центр – велика кругла площа, доміантою якої повинен бути пам’ятник. 1804 року разом із проханням про дозвіл на будівництво в Петербург надсилаються креслення обеліска, розроблене місцевим архітектором Амбросимовим. Пізніше Амбросимов виконає ще один проект монумента, який також ревізуватиме столиця. 1805 року Петербург затверджує до будівництва проект пам’ятника, розроблений архітектором Т. Томоном. Одразу починаються роботи, які планували завершити до 100-річчя Полтавської битви. Але тільки 1811 року монумент урочисто відкрили – “колонна из железа в четыре куска и чтобы скрыть их соединение, каждый шов закрыт венком; первый из лавра и пальм, второй из лавра, а третий из дубовых листьев...” [2]. Верх колони вінчає капітель у вигляді великого пальмового листа, на ній чавунна напівсфера, де встановлений позолочений орел з

випростаними крилами, що тримає в дзьобі вінок, а з-під його лап вилітають блискавки війни. Орел звернений у бік Поля Полтавської битви. Колона стоїть на постаменті із світло-сірого граніту – немовби бастіоні, в основу якого вмуровані 18 гармат.

1849 року було встановлено пам'ятник і на місці відпочинку Петра I після баталії [3, с. 167–169].

Наближалось 200-ліття Полтавської битви, і виношувалися плани щодо його відзначенням. Після невдалої російсько-японської війни 1904–1905 років та революції 1905–1907 років цареві Миколі II і його оточенню за всяку ціну потрібно було підняти в очах народу свій добре підірваний авторитет. Тож протягом цілого року з нагоди історичного ювілею в країні відбувалися різного роду урочистості, апогеєм яких стало перебування імператора Миколи II і його свити в Полтаві. Заздалегідь була розроблена і розписана буквально до хвилини програма заходів, що мали тривати з 25 по 28 червня й передбачали відкриття пам'ятників і пам'ятних знаків на полі Полтавської битви та в місті: пам'ятника шведам від росіян, пам'ятника хоробрим захисникам фортеці Полтави та її коменданту О. С. Келіну, обеліска на місці редутів і пам'ятника шведам від співвітчизників. Також демонструвався відновлений другий укріплений табір російської армії та один із редутів. Була проведена рекогносцировка поля Полтавської битви капітаном Соколовським. За результатами цього польового дослідження кадети Петровського Полтавського Корпусу відновили земляне укріплення – редут (периметром 50х50 м), земляний вал (2,5–3 м). На місцях колишніх редутів було встановлено залізобетонні обеліски (2,8 м) з написами, що позначали, на місці якого редуту зведено обеліск. Пам'ятники вінчали двоголові бронзові орли. На місці другого укріпленого табору розбили літній стан кадети й своїми зусиллями поступово відновлювали окремі фрагменти бойових укріплень: земляні вали (ретраншемент), рови, редани. Такий хід робіт справедливо можна вважати початком меморіалізації поля бою.

Але не тільки російським воїнам та їх пам'яті віддавалася шана. Шляхетним жестом з боку імперської Росії було увічнення пам'яті вояків Карла XII. На жаль, історія не зберегла достатньо відомостей про створення пам'ятника шведам від росіян. Відомо тільки, що встановлений він у червні 1909 року. Одночасно було встановлено пам'ятник шведам від шведів, кошти на створення якого збирали у Швеції та Росії. З обох боків цього

пам'ятника є написи шведською та російською мовами: “В память шведам, павшим здесь в 1709 году. Воздвигнут соотечественниками в 1909 году” [1].

26 червні 1909 року на Інститутській вулиці в присутності останнього імператора Росії Миколи II відкрили пам'ятник хоробрим захисникам фортеці Полтави та її коменданту О. С. Келіну. Він розташований на місці четвертого бастіону поблизу колишніх Мазурівських воріт, де точилися найзапекліші бої зі шведами. На постаменті, біля підніжжя обеліска, – фігура лева, по боках – гранітні брили, що символізують героїчний опір захисників фортеці; під фігурою лева – дошка з написом: “Доблесному коменданту Полтавы полковнику Келину и славным защитникам города в 1709 году”. З тильного боку – бронзова дошка з написом: “1 апреля 1709 года Карл XII осадил Полтаву. Три месяца гарнизон и жители героически отбивали атаки шведов. Последние ожесточенные штурмы отбиты доблестными полтавцами 20–21 июня, после чего Карл XII снял осаду Полтавы”. Зверху обеліска була скульптурна композиція: покривало, поверх якого сидить двоголовий орел, тримає в лапах лавровий вінок.

Турботи про увіковічення ювілею Полтавської битви засобами монументального мистецтва логічно привели широкі кола полтавської громадськості до ідеї створення музею.

Він був відкритий 26 червня 1909 року в рамках урочистостей на полі Полтавської битви. І хоч саме відкриття музею залишилося поза увагою хронікерів святкування, а його віддання імператором навіть не планувалося, Микола II особисто вніс зміни до імператорського протоколу і виділив цілу годину свого часу на огляд музею. На жаль, даних про те, як функціонував музей у наступні роки, знайти не вдалося. Можна лише припустити, з великою долею ймовірності, що він не прийшов у занепад. Адже його продовжував очолювати І. Ф. Павловський, справжній фанат своєї справи, який був засновником, директором та ангелом-охоронцем закладу. Дальший розвиток цього осередку культури був перерваний буремними подіями революційних років. Безцінні з історичної точки зору експонати музею привернули увагу грабіжників. Ті крихти експозиції, які вціліли від злодіїв, деякий час Павловський зберігав удома. Відомо, що 1927 року частина фондів музею Полтавської битви знаходилася в Полтавському Державному музеї (нині краєзнавчий), під їх експонування була виділена ціла кімната [7, с. 411]. Існують перекази, що під час Другої світової війни музейні експонати евакуюювали.

У травні 1949 року Рада Міністрів СРСР видала постанову про відновлення і збереження пам'ятників Полтавської битви. В документі окремим пунктом зазначалося: "Восстановить и открыть не позднее 1-го мая 1950 года музей на территории Поля Полтавской битвы" [4, с. 3].

Майже відразу розпочалося виконання постанови. Проводяться реставраційні роботи монумента Слави: було замінено блоки, які постраждали під час воєнних дій або зруйнувалися часом; ремонтується пам'ятник на місці відпочинку Петра I після бою. А от пам'ятники шведам від шведів, шведам від росіян війна не зачепила. Найбільше руйнувань зазнав пам'ятник О. С. Келіну. Постало питання про відновлення його попереднього

вигляду. Дошки та фігуру лева було відлито заново в Ленінграді (цікаво, що лева відливали з тієї самої форми, що й першого разу 1909 року). Паралельно з реставраційними роботами розгортається титанічна праця щодо відновлення музею історії Полтавської битви. Урядом СРСР та республіканськими органами влади УРСР були видані постанови про те, що музеї Радянського Союзу та України повинні якнайактивніше сприяти цьому. До Полтави починають надходити предмети побуту, мистецтва, живопису, зброя тощо з музеїв Ленінграду, Москви, Чернігова, Путивля, Києва та ін. 23 вересня 1950 року відновлений державний республіканський музей історії Полтавської битви відкрив гостинно двері для відвідувачів. Згодом перед приміщенням музею на постаменті з чорного лабрадориту постає скульптура Петра I (скульптор Адамсон, архітектор Вероцький).

1956 року розпочалася активна підготовка до 250-ліття Полтавської битви. Зокрема, розширили приміщення музею: добудували ще один зал, в якому розмістилася діорама Полтавської битви. Над створенням діорам працювали художники московської військової художньої студії імені Грекова: Жашко, Марченко, Горпинко, а її відкриття приурочувалося до ювілею. На березі річки Ворскли, на місці переправи російської армії, замінили старий пам'ятник новим гранітним семиметровим обеліском роботи І. Шмульсона й В. Пасічного.

Наявність великої кількості пам'яток, пов'язаних з історією Північної війни та Полтавської битви, функціонування музею поставили на порядок денний питання про необхідність їх об'єднання в цілісну структуру. Наприкінці 70-х років минулого століття вийшло рішення про створення заповідника. Як зазначала Постанова ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1981 року № 153 "Про оголошення комплексу пам'яток

історії та культури Поля Полтавської битви державним історико-культурним заповідником”, він створювався, “враховуючи особливу історичну і художню цінність пам’яток історії та культури Поля Полтавської битви, з метою забезпечення їх охорони і широкого використання в комуністичному вихованні трудящих”. Окремо в постанові зазначалося, що ініціатива організації заповідника належала Полтавському обкому Компартії України та облвиконкому, а підтримали її Міністерство культури УРСР і Держбуд УРСР. 15 вересня 1981 року виконком Полтавської обласної Ради народних депутатів затвердив своїм рішенням № 480 Положення про Державний історико-культурний заповідник “Поле Полтавської битви”.

З утворенням заповідника розпочалась інтенсивна робота і в плані реекспозиції музею – експозиція набуває усталеної форми за традиційним принципом формування експозиції військово-історичного профілю: у 8-ми залах показана вся історія Великої Північної війни від її передумов і причин до наслідків для світової історії.

Після розпаду Радянського Союзу комплекс пам’яток Полтавської битви опинився на території незалежної України. Внаслідок того, що трактування подій, пов’язаних із цією баталією, в нашій країні неоднозначне, на початку 90-х років ХХ ст. окремі політичні кола висували ідею ліквідації заповідника. Але переміг здоровий глузд. До того ж, співробітники “Поля Полтавської битви” внесли і в експозицію музею, і в концепцію розвитку заповідника взагалі цілу низку змін, які передбачають український погляд на історичні

події XVII–XVIII ст. У музеї відкрили постійно діючу виставку “Козацька держава”, присвячену історії України від Б. Хмельницького до К. Розумовського. Таким чином, Державний історико-культурний заповідник “Поле Полтавської битви” не тільки залишився значним культурним і туристичним центром, а й поступово інтегрувався в систему культурного надбання України. Це стало можливим завдяки поступовому перетворенню заповідника в науково-дослідний центр із вивчення історії України та Східної Європи другої половини XVII – XVIII ст.

Література

1. Безверхній О. Пам’ятник “Шведам від шведів”: невідомі рядки історії / О. Безверхній // Полтавський вісник. – 2001. – 23 листопада.
2. Бойко Ф. Довідник про історичні місця Полтавської битви / Ф. Бойко. – Полтава: В-во Полтавського обкому КП(б)У “Більшовик Полтавщини”, 1939. – 54 с.
3. Бучневич В. Записки о Полтаве и ея памятниках / В. Бучневич. – Полтава, 1902.
4. Генеральный план Поля Полтавской битвы. Проектное задание. Пояснительная записка. – Киев, 1949.
5. Онищенко Н. Творчество мастеров русского монументального искусства в Полтаве в начале XIX в. / Н. Онищенко // Зодчество Украины: [сборник]. – К.: Изд-во Академии архитектуры УССР, 1954. – С. 213–238.
6. Павловский И. Шведская Могила / И. Ф. Павловский. – Полтава: “И. А. Дохман”, 1910. – 39 с.
7. Риженко Я. Музеї / Я. Риженко // Полтавщина: [збірник; під ред. Кривотенка]. – Полтава, 1927. – С. 406–419.

